

Seyitmyrat Öwezbaýew

GÖNÜBEK

*(Gökdepe söweşine gatnaşan
türkmeniň gürrüňi)*

Seniň taryhyň...

Seýitmyrat Öwezbaýew

GÖNÜBEK

(Gökdepe söweşine gatnaşan türkmeniň gürrüňi)

Aşgabat - 1991

«Turkmenowedeniýe» žurnalynyň 1927-nji ýyldaky birinji sanyndan terjime edildi. Terjime eden **Nargylyç Hojageldiýew**.

1991-nji ýylda «Altyn gushak» Turkmenistan filialynyň Aşgabat bölümi tarapyndan çap edildi.

Digital görnüşe geçiren: Garabatyr, 2010

PDF-a geçirildi: 3. Iýun 2010

10 10 2 1

Redaksiýadan¹

Şu makalany ýerleşdirmek bilen, bir zady öňünden aýdyp goýmagy borjumyz hasaplaýarys: 1880 — 1881-nji ýyllaryň gan döküşikli günlerini ýadyndan çykarmadyk türkmeniň beren gürrüňleriniň, onuň hut özüniň başyndan geçiren duýgularynyň täsirini ýitirmezligi üçin, daşyndan göräýmäge yzygiderlilik saklanmaýan ýalydygyna, beýan edilýän wakalaryň hronologiýa doly laýyk gelmeýändigine, tekeleriň çözüşlaryna artygrak orun berilýändigine garamazdan, bu zatlaryň hemmesi el degradilmän galdyryldy.

S. Öwezbaýew türkmen halkynyň arasynda aýdylyp ýören rowaýatlaryň, ýatlamalaryň, hekaýatlaryň hem timsallaryň giden bir tapgyryny yzygiderli ýazga geçirmeklige girişdi, bu gürrüň hem şol tapgyrdan kiçijik bir parçadyr. Bu gürrüň patyşa imperializminiň ýowuz güýji bilen mynjyradylan erkana türkmen durmuşynyň iň soňky hasratly günlerini obrazlaýyn beýan edýär. Bu ýerde öz häkimligi sebäpli ynjalykdan gaçan britan şiriniň hem kölegesi görünýär.

* * *

Aman aga, Amangeldi göni, Gönübek «türkmençilik» zamanasynyň ýeke-täk hem iň gowy nusgasydy. Ol syçmaz tiresiniň arap urugyndandy. Nurberdi hanyň birinji geňeşdary hem sag goludy. Onuň pikiri, onuň sözi halkyň, tutuş şo döwür jemgyýetiniň pikiri, sözi hasaplanýardy. Ol gatnaşmasa, ýekeje-de uly maslahat geçirilmezdi. Ol taýsyz sazandady, türkmen sazynyň atasydy, onuň ýaly saz çalyp bilýän adam häzirem ýokdur. Ol

¹ «Turkmenowedeniýe» žurnalynyň redaksiýasynyň belligi.

ölemen çilimkeşdi. Ol Nurberdi hanyň baştutanlygynda birnäçe atly-abraýly gojalary ýanyna alyp, Ahalyň o çetinden o çetine aýlanardy, olar her obada diýen ýaly düşlärdiler, obalar arasyndaky oňsuksyzlygyň anygyna ýeterdiler, gan duşmanlary ýarashdyrardylar, dürli jemgyýetçilik hem syýasy wakalar babatda halk köpçüliginiň pikirini bilerdiler. Şahsy durmuşynda Gönübek kiçigöwünli, pukara adamdy. Sypaýylygy, alçaklygy, hemme kişä deň gözde garaýanlygy üçin ony hemme kişi sylardy, hormatlardy. Onuň öýi hemişe märekeden doludyr. Ýakyn hem alys obalardan gelen dost-ýarlary onuň öýünde ençeme günläp ýaşardylar. Onuň öýünde üýtgeşik bir dessur saklanardy. Ilden ilki uklan ýa-da aýygan adam masgaraçylyga galan hasaplanardy. Elbetde, onuň öýünde-de uklanardam, iýlibem-içilerdi. Bu ýerde gep başga zatdady. Hemme kişi bir wagtda ýatmalydy, hemme kişi bir wagtda iýip-içmelidi. Dürli ýerlerden gelen adamlar ýurt gürrüňini ederdiler, öz gün-güzeranlary barada derdinişerdiler.

Gönübek ýaşlygynda Eýrana gidip, ogurlyk edendigini gürrüň bererdi. Bir gezek ol ýene-de şol ogurlyk maksady bilen ilerki daglardan sag-aman aşypdyr welin, kellesine şeýle bir pikir gelipdir: «Birden ýaralanaýsam, elim maýyp bolaýsa näderin? Birden galan ömrümde bar güýmenjäm, ýalňyz syrdaşym dutar çalmakdan mahrum bolaýsam näderin?» Ol bu sowallara jogap tapyp bilmän, ogurlygy taşlamagy ýüregine düwüpdür, orta ýoldan yzyna dolanypdyr hem bu pişäni ömürlük taşlapdyr.

Durmuş ýoluna ogurlykdan başlan Göni soňra päk ýürekli ömür sürdi, ömrüni dogry ýolda ahylady, Gökdepäni goran köp adamlaryň hatarynda gahrymanlyk bilen şehit boldy.

Myhmanlar hem gelip-gidýänler üçin ot-iým, un, huruşlyk goýun gerek bolanda, Gönübek ilkinji gabat gelen adamy islen-

dik barjamly adamlaryň üstüne ibererdi, zerur zatlaryň hemmesi edil onuň öz ambaryndan ýa-da sürüsinden getirilýän dek, şol demde taýyn bolardy. Onuň haýysyny ret etmelidir ýa-da ondan hak-heşdek soramalydyr diýen pikir hiç kimiň kellesine-de gelmezdi, bu zatlaryň hemmesi nähilidir tebigy hem bütinleý kadaly ýagdaý hasaplanardy, Gönübek üçin zerur zatlaryň baryny ýüzüniň ugruna berer goýbererdiler. Onuň köp dost -ýarlary, sarpasyny saklaýan adamlary özlerinden bilibem ähli gerek zatlary getirer durardylar.

Bu adamy hemme kişi sylaýardy, hormatlaýardy, sarpasyny saklaýardy, ol ähli halk geňeşleriniň, maslahatlarynyň hemmeler tarapyndan ykrar edilen baştutanydy, halkyň begenen ýerinde begenýän, gynanan ýerinde gynanýan, il-günüň ruhy daýanjy bolan bu adam şeýle ýaşapdy, şeýle ömür sürüpdü.

Ine onuň nähili lebzine berk adamdygyny görkezýän käbir gylyklary hakda gürrüň bereýin. Biz birnäçe ýüz adam bolup, Kerimberdi išan, Nurberdi han hem şol döwrüň birnäçe atly-abraýly adamlary bilen bile Gäwers obasyna ýygandyk. Parslar şol ýere çozmaga taýýarlanýarmyş diýen gürrüň bardy, Näzdepede² bolan wakanyň gaýtalanmazlygy üçinem şol ýere üýşüpdik. Bu ýere ýygynanan adamlaryň hemmesi toparlara bölünişip, oba adamlarynyň öýlerinde ýaşaýardy. Ýörite meýdança arassalanyp, Kerimberdi išan, Nurberdi han dagy köpsanly namaz okaýan adamlar bilen bile şol ýere üýşýärdiler hem namaz okaýardylar. Namaz okaýan märeke namaz wagty gaty ümsüm bolsa-da, namaz okap bolanlaryndan soň, meýdançany şowhunly goh-

²Bamydan 25 kilometrlikdäki oba, 1869-njy ýylda obanyň ähli ilaty Büznürt höküydary Haýdarguly han taraipyndan girew hökmünde Eýrana sürlüpdür — «Turkmenowedeniýe» žurnalynyň çykydy.

-galmagaldan doldurýardy ýa-da edep saklap, ak-sakgallaryň gürrüňini diňleýärdi. Kerimberdi işanyň Mekgä zyýarata giden-digini, ol ýerden alty aýdan soň dolanyp gelendigini aýtmak gerek. Işan hökmünde-de, haja gidip gelen adam hökmünde-de, umuman takwa adam hökmünde-de ony gaty hormatlaýardylar hem sylaýardylar.

Biz ikindi namazyny okap bolup, ýerli-ýerimizden butna-man, ýazylyp-ýaýrap agşam namazyna garaşyp otyrdyk. Men öň hatarda Gönüden çepräkde otyrdym. Kerimberdi işan ondan-mundan gürrüň edip oturyşyna, Gönübegiň hemme taraplaýyn bir kössüz adamdygyny, ýöne onuň ýekeje kemçiliginiň bardygyny — ölemen çilimkeşdigini, eger şojagaz kemçiligi hem bolmasa, ony perişde hasap edäýmelidigini, ony bu ýaramaz endiginden el çekmäge yryp bilse, muny özüniň uly iş bitirdigi hasap etjekdigini, bu sogap işi ak pata bilen berkitjekdigini aýtdy. Onuň bu sözleri oturan adamlaryň barynyň ünsüni çekdi. Şol wagt Nurberdi han özüniň adaty batly sesi bilen şeýle jogap berdi:

— Tagsyr, siz haýyş etseňiz, Gönübek çilimini goýar. Bizem siziň haýyşyňyza goşulýarys. Pataňyzy beriberiň, tagsyr! Ilat, eliňizi göteriň!

Işan bilen hanyň baştutanlygynda, oturanlaryň bary elini ýüzüne ýetirdi. Diňe Göni ýüzüni ak-tam edip, elini götermän, sarsman otyrdy.

— Eliňi göter, hajy işanyň patasyny kabul et! — diýişip, dürli tarapdan seslendiler.

— Eliňi göter! — diýip, han batly gygyrdy. Göni sarsman otyrdy.

— Razy bolaý! — diýip, işan ýalbaryjy ses bilen aýtdy.

Ýöne hiç zat peýda etmedi. Oturan adamlary bu oňaýsyz

ýagdaýdan Muham diýen biri halas etdi. Ol birneme öňräge süýşdi-de:

— Işan aga, şol pataňyzy maňa beräýiň! Ine men çilimimi goýýaryn! — diýdi.

Şeýdip, işanyň hem bu ýere üýşen mähelläniň patasy Muham berildi, şunuň bilenem bu gelsiksiz ahwalat tamam boldy. Işan bilen hanyň at-abraýy-da, bu ýere üýşen uly mähelle-de Gönini ýan bermäge mejbur edip bilmedi. Ertesi ol öz bolşunyň sebäbini düşündirip şeýle diýdi:

— Men çilim çekmämi goýup biljek däl... Eger goýup bil sedim, onda ilki bilen özüm üçin goýardym. Çilimi goýmagarazylyk berip, pata alyp, aradan sähel wagt geçmänkä hem ähdimi bozmak meniň başarjak zadym däl. Ýagdaý nähili agyr hem ýakymsyz bolsa-da, men etmejek zadyma dil ujundan söz bermekden ýüz dönderdim. Nurberdi hanyň bolşy degnama mazaly degenem bolsa, men oňa gahar edip biljek däl.

Gurbanmyrat işan bilen arasyňa jetlik düşenden soňam ol öz diýeninde gaty berk durdy. Gurbanmyrat işan Nurberdi han Mara gidende, onuň ýerine Ahala han bolmaga synandy. Ol hakykatdanam han diýlip yglan edildi, oňa Soltan Sanjar mazy³ diýlip at berildi. Bu işiň soňy Tilki hem Ganjyk obalarynyň arasynda gan dökülmegi bilen gutardy. Gurbanmyrat işan han bolmak synanyşygy şowsuz gutarandan soň, il gözünden düşendigini bildi hem şol Kerimberdi işandan özüni Gönübek bilen ýaraşdyrmagy haýyş etdi.

Gönübek tutuş märekäniň arasynda, Gurbanmyrat işanyň özi hem barka:

³Mazy - geçen, öten.

— Men Gurbanmyrat işana elimi bermen, bu dünýede-de, o dünýede-de onuň ýüzünem göresim gelenok. Bar töwellaňyz biderek — diýip, aç-açan aýtdy.

Gurbanmyrat işanyň uzadan eli uzadyşyna galdy.

— Haýyş edýän, meniň hatyrama, şu märekäniň hatyrasyna eliňi uzat! — diýip, Kerimberdi işan ýalbardy.

— Men dünýede hiç bir adamyň hatyrasyna musulmanlar arasynda bigünä gan dökülmegine sebäp bolan ýaramaz adam bilen ýaraşmaryn. İşanlyg-a beýlede dursun, ol adamam däl.

Mundan soňky töwellalaram hiç peýda bermedi. Aýal-erkek tutuş ilat ruslara garşy göreşe galanda, Gönübek galany goraýjylary hemişe uly edermenlige ruhlandyrdy.

Biziň goňşy ýurtlar bilen nesilme-nesil alyp baran göreşlerimiziň arasynda ruslara garşy göreşimiz iň agyr, iň gan döküşikli, iň gaýduwsyz göreş boldy. Galanyň diwarlarynyň eteginde, içinde, guma tarap gaçylyp gidilen ýolda, gala goralanda, ýykylanda, ol alnandan soňky üç günün dowamynda 15 müňdenem köp adam öldi. Biziň ähli emlägimiz dargady. Ýesir düşen çagaly aýallarymyzyň, ýöne çagalarymyzyň özleriniň her haýsy bir ýurtdan çykdy, ýeňijileriň, biziň başymyza düşen bet-bagtlykdan peýdalanan goňşy duşmanlarymyzyň elinden-eline geçdi. Güýçler deňär ýaly däl. Ýeňilen adamlaryň başyna nähili günleriň düşjegi hemme kişä-de, her bir adama-da äşgärdi. 12-nji ýanwar, sowuk gyş günü biziň erkana ýaşaýşymyzyň iň soňky günü hem türkmençiligiň mazara dykylan günü boldy. Şol elhenç günden biziň tutuş köne durmuşymyzyň harabalygynda ösüp ugran täze durmuş başlandy.

«Täze», halk üçin agyzdyryk bolan durmuşyň nähili betbagt-

çylykdygyna göz ýetirilmegi, ýeňilmekden nähili ejir, sütem, maddy hem moral ýitgiler çekiljekdigine göz ýetirilmegi galany goraýjylara güýç-kuwwat berýärdi, olary uly gahrymançylyga, janaýamazlyga, «öz-özünü heläklemäge» ruhlandyrýardy. Elbetde, ol günleriň «öz-özünü heläklemegi» biziň günlerimizdäki «öz-özünü heläklemek» däldi. Güýçleriň deň däldiginiň, biziň ahyr soňy hökman bagtymyzyň ýatjakdygynyň şol betbagtçylykly günden has ozal aýdyň bolandygyny aýtmak gerek. Şeýle-de bolsa galany gaýduwsyzlyk bilen goramagymyzy dowam etdirýärdik.

Iňlis wekili, olaryň adyndan gürlän adam⁴ ýarag kömegini berjekdiklerini wada etdi. Emma ahyrna çenli şol kömek diýilýän gelmedi. Ýowuz günler golaýlaşýardy... «Ölenler ozdurdy, olar öz işlerini bitirdiler, sonuň üçinem olar rahat, bagtyýar, basymrak ölseňdiň... Bu elhençligi... masgaraçylygy... depelenmegi görmeli bolmasady» diýen pikir beýniňe barha pugta ornaşýardy. Haýwana mahsus gorky duýgusy ýatdan çykypdy, ýigitler ýaýdanman çozuşa gidýärdiler, özem hiç zatdan heder etmän, öz wepat bolan ýoldaşlarynyň jesediniň üstünden geçip gidýärdiler. «Ýaşanyňdan öleniň ibaly» diýen pikir uludan-kiçä hemme kişiniň aňyna ornapdy.

Käbir pursatlar, käbir ýagdaýlar edil şu günki ýaly bolup hakydamda janlanýar. Ýadyma düşýär, bulutsyz, güneşli günde. Meniň ýaram ýagşylaşýardy, ýöne entek bütinleý bitip gitmändi. Galanyň içine tüpeň oklary düşüp durdy, käte bolsa granat ýarylýardy. Çagalar ylgaşyp, ok çöpleýärdiler, olaryň atalary bolsa, elleriniň boş wagty ol oklary eredip, öz hyrlylary üçin togalak seçme guýýardylar. Bu işiň soňy käbir çagalar üçin ölüm bilen

⁴O'Donovan. "Türkmenowedeniýe" žurnalynyň çykydy.

gutarýardy, şeýle-de bolsa, ok çöplemek zerurdy, çagalaryň güýji ýetýän bu iş dowam edýärdi. Ruslar galanyň diwarlaryna golaý gelipdiler. Adamlaryň bolşundan, gürrüňlerinden duşmanyň alkymlap gelmeginiň nähili howpludygy bildirip durdy. Men tümden daşaryk çykdim. Kim eli gylyçly, kim pyçakly, kim taýagyň ujuna daňlan gyrkylykly, galanyň diwaryna tarap barýardy, kimler ylgaýardy. Tüpeňi, pistoleti bar adamlaryň bary eýýäm şol ýerdedi hem duşmana ok ýagdyrýardy. Men duşumdan geçýän adamlaryň her birini oňat dilegler bilen ugradýardym, olaryň tutuk ýüzlerine syn edýärdim.

Segsen ädim takmyn öň ýanymdan bir garry aýal maňa tarap gelýärdi. Ol ýaňy tamdyrdan çykan çörekli kerseni ýanbaşyna göterip gelýärdi. Ol töwerekde bolup geçýän wakalara-da, oklaryň juwwuldysyna-da başynam galdyranokdy. Men gapdalymdan ylgaşyp barýan adamlary ýagşy dileg bilen ugradyp durşuma bar zady unudypdym. Men ýene eli çörekli gelýän garry aýala tarap seredemde, onuň ölüp ýatandygyny gördüm. Ol gyzgyn gan daman üýşmek çöregi göwresi bilen ýarym ýapyp ýatyrdy. Onuň duşundan ylgaşyp geçip barýan adamlar ýatan jesediň ýanynda saklanýardylar. Çommalyp oturýardylar-da, gana boýalan çörekden bir bölejik döwüp alýardylar, ony agyzlaryna atyp:

— Hudaý jan, bize-de şunuň ýaly aňsat ölüm ber-dä! — diýişip, öz ýollaryna gidýärdiler.

Başy dik gaýdyp gelenler gaty az boldy, köpüsi ýaralanypdy, maýyp bolupdy. Gidenleriň bir bölegi bolsa baky rahatlyk tapdy, näme bolarka, nähili masgaraçylygyň üstünden barlarka diýen ejirli garaşmadan dyndy. Kä o ýerde, kä bu ýerde mergenleriň yzyndan suw eltip berýän ýa-da getirilen maslyklaryň arasyndan

öz hossarlarynyň jesedini gözläp ýören aýallar görünýärdi.

Şol günlerde Gara batyr — haýsy tiredendigini, haýsy urug-dandygyny bilemok, — duşman okundan heläk boldy. Onuň nähili heläk bolanyny özüm görmedim, ýöne gözi bilen gören adamlardan eşitdim.

Uzakdan ruslaryň garymlary hatara uzalyp gidýärmiş. Olardan sag gapdalrakda atly kazaklar topar tutup durmuş. Käte-käte atyşyk sesi eşidilýärmiş. Duşmanyň okuna juda seýrek jogap berýän galany goraýjylar öz aralarynda ruslaryň nähili hereket etjekdigi barada pikir alşypdyrlar. Geçen gijeki çozuşyň şowly bolandygy hakda, alnan olja hakda gürrüň edipdirler. Gije çuw ýalaňaç bolup duşmanyň arasyna aralaşan, garawulyň ýany-na duýdansyz baryp, gylyç bilen ony çapan hem berdankasyny olja alyp, sag-aman dolanyp gelen birini ýatlapdyrlar. Başga-da şonuň ýaly üç sany adamyň gije duşmanyň garymlarynyň daşyndan aýlanyp, olaryň ýeňsesinden gelip, uklap ýatan iki sany ofiseri hem üç sany soldaty öldürendikleri hakda gürrüň edipdirler. Olar iki sany rewolwer, üç sany tüpeň we öldürilen adamlaryň ädiklerini olja alyp, sag-aman dolanyp gelipdirler. Öldürilenleriň ikisiniň ofiserdigini rewolwerlerden hem olary öldüren ýerlerindäki çadyrdan bilipdirler. Munuň ýaly şowlulyk bagtyň getirdigi hasap edilýärdi, ozaly bilenem edermen ýigitleriň batyrlygynyň netijesi hasap edilýärdi. Şonda Diňlidepäniň edil alkymynda bir tümüň üstüne granat düşüp, dört adamy öldürendigini hem ýatlapdyrlar.

— Ajal kastyňa çyksa, nirede bolsaňam tapar. Ajalyň ýetmese, her ýerde bolsaňam, her hili ýagdaýa düşseňem aman galarsyň — diýip, goja mergenleriň biri aýdypdyr.

— Hudaý öz amanadyny diňe gerek wagty alar, bu diňe onuň

islegine baglydyr — diýip, ol sözüniň ahyrynda aýdypdyr.

— Eger men onuň amanadyny eltip öňünde goýsam, ol almazmy? — diýip, Gara batyr sorapdyr.

— Beýdip bilmersiň — diýip, mergen jogap beripdir.

— Bu adamyň elindäki zat dälidir.

— Ine şu gün, hut häziriň özünde men oňa amanadyny gowşuraryn. Ol islese-de bererin, islemese-de.

Gara batyr şeýle diýipdir-de, gala tarap gidipdir, sähel salymdanam atyna atlanyp gelipdir. Elindäki naýzasyny hem ýapyrybrak tutupdyr. Ol galanyň günorta derwezesinden geçip, onuň diwarynyň etegini syryp, oturan hem gyşaryp ýatan ýoldaşlarynyň ýanyna barypdyr. Olara:

— Görün, men häzir hudaýa amanadyny tabşyrmaga gidýärin. Islese-de bererin, islemese-de — diýipdir.

Onuň aýagynyň astynda ajaýyp dor aty bar eken. Ol eýere tarap ýapyrylypdyr-da, atly kazaklara tarap ok ýaly atylypdyr. Yzynda galanlar oňa bilesigelijilik bilen syn edipdirler. Ruslaryň garymlaryndan ok atylmasy artypdyr. Kazaklar şol öňküsi ýaly topar tutup durmuşlar. Gara batyr olaryň ýanyna ýuzin salyp barypdyr-da, şobada ikisini atdan agdarypdyr. Uzakdan Gara batyryň hemme hereketini aç-açan synlamak mümkin bolmandyr, ýöne duşmanyň başyna düşen başagaýlyk gaty uly bolupdyr. Birnäçe kazak atdan agypdyr, birnäçesi bolsa atyny ýüzin saldyryp gaçyp sypypdyr.

Gara batyr gala tarap yzyna dolanypdyr. Ona tarap ok ýagdyrypdyrlar. Ol atyny peýwagtyna öňürdigine goýberip, galanyň diwaryna, gürrüňleşip bolar ýaly aralyga gelipdir. Şol ýerde hem ol atyndan agyp gaýdypdyr. Duşman oky degen pursatynda onuň ömür tanapyny şarta ýolupdyr.

Gara batyryň edermenligine haýran galyp duran ýoldaşlarynyň bar keýpi gaçypdyr, olar Gara batyryň jesedini ýygnamagyň ugruna çykypdyrlar.

Ol öz sözünde durdy, şehit boldy — diýip, ony göterip gelýänleriň biri aýdypdyr.

Ajal onuň yzyndan ýetdi — diýip, Gara batyryň jesedini getirmäge kömekleşip, onuň atyny iýdip gelýän goja mergen aýdypdyr.

Hasrat uzaga çekmändir, şo demde gamgynlyk adamlaryň ýüzünden syrylypdyr. Sebäbi Gara batyr ençeme agyr günleriň hem gijeleriň azabyndan dyndy ahryr! Şunuň ýaly, şuna meňzeş edermenlikler — öz-özünüň heläklemek gaty köp bolupdyr.

Kepeläniň köri ady bilen meşhur iki gözi hem kör bagşy galanyň ýykylan günü gykylyk-galmagalyň gelýän tarapyna ylgapdyr. Ýöne ol betbagt görgüli özüniň gaçjak bolşundan peýda ýokdugyna derrew göz ýetiripdir. Ol ölenleriň jesedine, ýaralylaryň göwresine, çukurdyr tümmege büdräp, iki ädiminiň birinde ýykylypdyr.

— Il-gün, ýurt hakdaky iň soňky aýdymymy aýdaýyn — diýipdir-de, ol oturyp, dutaryny gabyndan çykarypdyr, sesiniň yetdiginden aýdyma gygyrypdyr. Emma ajal oky onuň aýdymyny ortarasyndan ýolupdyr. Gulagyňy gapyp gelýän top-tüpeň sesiniň, dumly-duşy gaplap alan ýangynyň, elhenç zenzeläniň, aýallaryň hem çagalaryň agy-nalasynyň, güpür-tapyryň arasyn-da Kör bagşynyň aýdymy erkana, kakabaş türkmençiligiň soňunyň gelendigi hakdaky endamyňy tikeneklediji pygan bolup ýaňlanypdyr.

Şol wagtky ýagdaýyň çykgynsyzlygy, muňa hemme kişiniňem gözünüň ýetikligi hakda Guba şahyr diýen biri hem aýdyp-

dyr.

Amangeldi göni hemme wagt, hemme ýerde häzirdi.

Ruslar ilkinji gezek çozanlarynda, gala entek gurlup gutarylmandy. Ähli maşgalalar öýlerde, çatmalarda, tümlerde galanyň içinde ýaşaýardylar. Ruslaryň hüjümleri galanyň diwarynyň daş ýüzünde yzyna serpikdirilýärdi. Gijelerine duşmanyň üstüne nobatma-nobat hüjüm edilişi ýaly, gijelerine galanyň daşyna hem nobatma-nobat güýçli garawul goýulýardy. Galada aksakgallar bir onuňka, bir munuňka ýygnanyşyp, bilelikde nähili zerur çäreleri geçirmelidigi barada maslahat edýärdiler. Başga çäreler bilen bir hatarda, biziň Garrygalanyň ýanynda parslardan basyp alan ýalňyz topumyzy Änewden Gökdepä geçirmeli edildi. Änew hemişe biziň gowşak ýerimiz hasap edilýärdi. Biz golaýda parsalary ol ýerden kowup çykarypdyk. Ol ýerden kowlan ilat öz hanlaryndan jeza beriji ekspedisiýa döretmegi hem Änewi ýene-de basyp almagy köp gezek haýyş edipdi. Biz ýekeje topumyzy howp abananda, golaýdaky obalary habardar etmek üçin şol ýerde goýupdyk. Top sesi çykan badyna, her kim hiç zada garaşman, ýarag şaýyny tutup, Änewe kömege ýetşmelidi, golaýdaky beýleki obalara hem çapar ibermelidi. Biz Änewi alanymyzdan soň, ikinji ýyl bir gezek şunuň ýaly duýduryş berenimizde, ol ýere sekiz müňe golaý atly ýygnanypdy. Ine şol topy hem Gökdepä getirmeli edildi. Mundan başga-da däriniň bahasyny gymmatlatmagy, artykmaç ýarag saklamagy gadagan etmek karar edildi. Abdylla ussa topa ok guýar ýaly, döwük kündükleri hem gazanlary hökmany suratda oňa tabşyrmaly edildi. Ýene-de watana wepalylyk barada, ony «kapyr» ruslardan gaýduwsyz goramak barada ähliahalk kasamyny kabul

etmeklik karar edildi. Buharadan, Hywadan biziň bolşumyzy makullaýan habarlar gelýärdi.

Uruş hereketlerine başlanmazynyň ön ýanynda geçirilen ul-lakan maslahatda Hanmämmed atalyk (syçmaz) bilen Orazmäm-met han (beg) uruşmaga garşy gürlediler, öz pikirlerini güýçleriň deň dældigi bilen, türkmenleriň ýaragynyň ýokdugy bilen, güýç-leriň hem serişdeleriň gatnaşygy şeýlekä hökman agyr netijeleriň üstünden baryljakdygy bilen esaslandyrdylar. Olar özlerine gep-leşik geçirmäge ygtyýar berilmegini teklipt etdiler, ilata bolsa, maşgalalaryny guma göçürüp, şol ýerde gepleşikleriň netijesine garaşmagy maslahat berdiler. Gepleşikler başa barmasa, urşy kiçijik toparlara bölünip alyp barmaly diýdiler. Olaryň pikirçe, gala salyp oturmagyňam geregi ýok eken. Olar galanyň salynma-gy hem ilatyň bir ýere ýygnaľmagy basybalyjylaryň işini aňsat-laşdyrar diýdiler. Özlerine ygtyýarly kyrk adamyň berilmegini haýyş etdiler.

Maslahata ýygananlaryň aglaba köpüsi olaryň pikirine gar-şy boldy. Olar ruslar ysľamyň müdimilik duşmany, olar bilen bile ýaşasľmak mümkin däl, ýurdumyzy tükeniksiz gandöküşiklik bilen juda gymmat satyn aldyk, biziň daş-töweregimiz aç-açan hem gizlin duşmanlardan doly, bu ýerden gidere başga ýer ýok diýdiler. Biz öz ýurdumyzda otyrys, ruslara azar beremzok, olar bilen şarik zadymyz ýok, olara bizden näme gerekmiş? Onsoňam dünýäde Russiýadan başga Angliýa, Türkiýe, Fransiýa, Hytaý ýaly döwletlerem bar ahyry, olar ruslara edenini edip ýörmä-ge ýol bermezler. Biz gala gurup, ähli garyndaşlarymyza hem goňşularymyza kömek sorap ýüz tutmaly. Biz galanyň içinde öz ýurdumyzy gorap, öz maşgalamyzy gorap, tä iň soňkymyza çenli ölmeli, ýöne özüimize agyzdyryk saldyrmaly däl. Biziň

topragymyz goralmagyna hem pida çekilmegine haklydyr. Ähli gorkaklar, ikerjiňlenýän nalajedeýinler, ylalaşyjylar, urşa, goranmaga garşy çykýanlar halka, ýurda hem musulmançylyk işine dönüklük edýän adamlardyr. Iň soňunda hem biz türkmenler duşmandan gaçyp gidiberer ýaly Buharanyň, Hywanyň gorkak nökerleri däl ahyry.

Birnäçe ýyl şondan öň Kerimberdi işan bilen bile Mekgeden gelen araplardyr türklerem öz-özünü saklamak hem yslamyň umumy işini goramak üçin ruslar bilen gaýduwsyz göreşmegiň zerurdygyny aýdypdylar. Ruslar önlerem bu ýerlere aralaşjak bolup telim gezek synanyşyp görüpdiler. Ýöne otrýadlary paý-hynlanansoň, olar yzlaryna gaýdypdylar. Bu gezegem, eger biz gaýduwsyzlyk bilen pugta dursak, ruslar giderler. Eger biz olar bilen gepleşiklere başlasak, gowşaklyk etsek, ýaýdanskak, onda ruslar hemişelik galarlar, özleriniňkileri getirerler hem bizi bar zatdan mahrum ederler. Biz şonda näderis? Iňlisler ýarag kömegini etmegi wada berýärler. Eger ähli maşgalasyny bir ýere ýygnamasak, türkmenler uruşmazlar. Iň ahyrynda hem goý maşgalalarymyz biziň bilen bile heläk bolsunlar, bary bir olar bizden soň olja bolarlar. Raýat bolmagyň nämedigini biz bu gün görmeli däl. Hatda dinibir halkdan hem onuň hökümdaryndan (Horezm) sütemden, paç-hyraçdyr kemsidilmekden başga gören zadymyz ýok. Ruslar näme ondan gowudyr öýdýäňizmi? Olar ymamynyň baştutanlygynda Kawkazyň ýaryny parçalapdyr diýýärler. Musulmanlar Ruma (Türkiýä) gaçyp gitmäge mejbur bolanmyşlar. Iňlis patyşasy ruslary halanokmyş diýýärler.

Urşuň tarapdarlarynyň, halkyň aglaba köpçüliginiň aýdan zatlary şunuň ýalydy.

— Men ruslary halamok — diýip, Atalyk aýtdy. — Men ola-

ryň kimdigini Hywada görendirin. Men hywalylylar bilen ruslaryň urşuna gatnaşdym ahyry. Meniň watana-da, dini ygtykada-da garşylygym ýok. Meniň öz ykbalymyza, maşgalamyzyň ykbaly-na nebsim agyrýar. Men başga zat aýtjak däl. Eger gerek bolsa, men siz bilen bile ölerin.

Märekäniň allajy nazary hem goh-galmagaly Atalyga uzak gürlämäge maý bermedi. Onuň yzyndan Orazmämmet han gürlledi.

— Ýurtlar hem halklar kasam bilen däl-de, top bilen, tüpeň bilen goranýarlar — diýip, ol gürläp başlady. — Kasam, ant, soňam lebziňden dänmek, ýurdy saklaman, gaýta weýran edýär. Men özümizi, ýurdumyzy, çagalarymyzy hem aýallarymyzy şeýle aýylganç ejire sezewar etmäge hiç hili zerurlyk ýokmuka diýýärin. Ruslar biziň öňki sanyna bakman gyran parsalarymyzam däl, tatlarymyzam däl. Eger siz bu gün öz guran toprak galaňyz bilen ruslara garşy durmak isleýän bolsaňyz, bu siziň ýer ýüzünde galdyran iň soňky keşdäňiz bolar. Ejiz towşan tüýräk bolsa ýagşy. Doňzuň arkasyny tüýüniň tersine däl-de, ugruna sypanyň ýagşy. Eger bu aňkasy aşan mähelläniň, aklyny aldyran adamlaryň gepine gitsek, biz ähli emlägimizem, özümüz heläk ederis. Maňa gepleşik geçirmäge ygtyýar edilmegini soralaryn. Men bu kasamyňyzy kabul etmeýärin, ähliňizi hem beýle etmekden saklanmaga çagyraryn.

Märekäniň arasyndan gazaply sesler ýaňlanyp başlady:

— Ruslardan näçe hak aldyň? — Hemşerileriň kim? — Haçan dinden dändiň? — Dönük! — Haýyn! — Ruslary gymmagy Atalyk bilen Orazmämmetden başlamaly!

Adamlaryň sesinden olaryň ýetjek derejesine ýetendigi, çäkdirip, Atalyk bilen Orazmämmet hanyň bokurdagyna ýapy-

şaýmagynyňam daş dældigi görnüp durdy.

Şolardan soň geplän aksakgallar märekäni köşeşdirmek bilen boldular, Atalyk bilen Orazmämmet hanyň berýän maslahatynyň ak ýürekdendigine, olaryň watany goramaga taýýardygyňa ynandyrdylar. Ätiýaçlylyk hem seresaplylyk etmek gowy zat diýdiler. Hemme kişini parahatlyga, pähim-paýhasa çagyrdylar, her bir adama, onda-da Orazmämmet han bilen Atalyk ýaly atly-abraýly adamlara öz pikirini, pähim-paýhasyny erkana aýtmaga mümkinçilik bermegiň zerurdygyny nygtadylar. Eger şeýle edilmejek bolsa, ondanam bir maslahat bolarmy diýdiler.

Şeýlelikde, bu meseläniň düýp manysy babatda biri-birine çapraz pikirler orta atyldy hem aksakgallar belli bir karara gelip bilmediler, meseläni halkyň ygtyýaryna hödürlemeli, özem köpçüligiň erki azlyk üçin hökmany bolmaly diýen netijä geldiler. Köp müň adam gatnaşan maslahat biragyzdan diýen ýaly uruşmaly diýen netijä geldi. Hut şol ýeriň özünde öz obalaryny hem tirelerini bulaýan aýry-aýry aksakgallary hem olaryň obasyny talaňa salmaly, rus häkimiýetleri bilen aragatnaşyk saklaýan Dykma serdaryň obasy Börmäni talap ondaky maşgalalary Gökdepä göçürüp getirmeli etdiler. Çulba baýyň öýüni ýumurmak, Köşi obasyny weýran etmek bellendi. Şübheliräk görülýän köp adamlaryň atlary agzaldy.

Ýöne öýleri ýumurmaly, obalary weýran etmeli bolmady. Müň atlydan ybarat ýörite otrýad bilen Börme obasy talanandan soň, ikirjiňlenýän adamlaryň hemmesi köpçülige goşulyp, Gökdepe galasyna jemlenip başlady.

Şu wakalardan soň ähli halk bolup kasam etmek baradaky mesele öz-özünden çözüldi duruberdi. Märeke ilki bolup Orazmämmet han bilen Hanmämmet atalygyň ant içmegini talap etdi.

Kasam şeýle ýagdaýda kabul edildi. Birnäçe işanlaryň, mollalaryň, aksakgallaryň arasynda duran Kerimberdi işanyň önünde elde göçürilen äpet guruhany goýdular. Kasam edýänler işan bilen guruhanyň aralygyndan ýöne geçip gitse-de bolýardy, iki elini guruhana degrip, ýüzüne sylsa-da bolýardy. Agyr märeke:

— Orazmämmet! Atalyk! — diýip, gygyryp başlady. Halkyň talabyna boýun bolup, olar ilki kasam etmeli boldular.

— Sen bir akmak halk ekeniň! — diýip, Orazmämmet han aýtdy. — Özümiň akmak bolanym üçin däl-de, seniň akmak bolanyň üçin men şu kasamy kabul edýärin, şu ýerde-de ölerin. Özüňe abatlyk islemeýän bolsaň, senem ölmegi başar!

Ol şeýle diýdi-de, guruhanyň gapdalyndan geçdi. — Men size Atalygyň namart dældigini subut ederin — diýip, Atalyk görgüli aýtdy. — Dinden çykan biz däldiris, dinden çykan akmak halky nähak ýola iteryän adamlardyr. Ine menem geçýärin!

Müňläp-müňläp märeke başyny dik tutup, uly tertiplilik bilen şondan soňky aýylganç wakalar bilen biziň aramyzda keserip ýatan heläkçilik çäğinden aňry ätledi.

Bu gürrüňi edilen wakalardan has soň, Dykma serdar öz ýoldaşlary bilen ruslardan biziň tarapymyza gaçyp geçenmiş diýen habar ýaýrady. Dykma serdar özüniň ruslaryň arasyna gitmeginiň sebäbini olaryň planlaryny, güýjüni biljek boldum diýip düşündirdi. Ol indi bu işi gutaran hasap edýändigini, şonuň üçinem özüniň hem börmelileriň maşgalalarynyň ýesir alynmagynyň düşünişmezlikden bolan zatdygyny aýtdy. Öz sözüne gulak asan ähli adamlar bilen bilelikde ähli halkyň duran ýerinde durjakdygyna ynandyrdy. Onuň bu sözleri esasly diýlip bilindi hem ony saýry tutmak bes edildi. Dykma serdaryň sözlerine görä, rus otrýadlaryna iki sany ýomut — Musa han bilen

Molladünder ýolbeletçilik edýärmüş. Dykma serdar Musa han bilen dilleşenmiş, ol rus otrýadlarynyň planlary hakynda habar berip durjakmyş. «Kim Musa hana gabat gelse, ony atsyn, ýöne urmasyn. Molladünder bolsa «kapyrlaryň donuna» giren adam, ol ruslara çyn ýürek bilen gulluk edýär. Her zat etmeli welin, onuň ýoguna ýanmaly» diýdi. Dykma serdaryň sözleri maglumat üçin kabul edildi. Özüniň soňky hereketleri bilen Serdar öz wadasyny pugta berjaý etdi.

Ruslar barha golaýlaşyp gelýärdi. Biziň bölek-büçek kiçijik atly toparlarymyz kem-käs iş bitirmän duranokdy, ýöne onuň duşmana ýetirip bilýän ullaňan zyýany hem ýokdy. Galadan indi ýetip gelýän rus güýçleriniň öň hatarlary görnüp başlapdy. Aýgytly çaknyşyk öňdedi. Gorky-ürkimiz ýokdy, sebäbi entek köpçülik bolup, duşman bilen aýgytly çaknyşyp görmändik, şonuň üçinem hakykaty doly göz önüne getirip bilmeýärdik.

Biz şondan ozal ruslary diňe iki gezek görüpdik. Birinji gezek Buhara emiri kömege çagylanda, müň atlynyň hatarynda Ketdegorganyň etegindäki söweşe gatnaşypdyk. Emir Muzaffar ruslar bilen ýaraşyk barada gepleşik geçirip başlandan soň biz öýümize gaýdypdyk. Ikinji gezek biz rus otrýadlary Uzyn adanyň ýanynda gury ýere düşjek bolanlarynda olaryň üstüne çozupdyk. Şonda ruslar bizden gämilerine gaçyp gutulypdylar. Halk köpçüligi ruslary entek görmändi hem olar hakda bilýän zady ýokdy. Galadaky köp adamlar: «Gylyjymyz ruslara ötermikä? Olaryň näçe kellesi barka? Her bir orsuň näçe jany barka?» diýşip, öwünjeňlik bilen gürleýärdiler. Ozal uruş gören, ruslaryň kimdigine belet adamlar öz ýoldaşlarynyň bolşuna seslerini çykarman syn edýärdiler. Diňe olaryň käbiri «Ony basym özü-

ňiz görersiňiz. Basym görersiňiz» diýen gysgajyk jümleler bilen jogap berýärdiler.

Nurberdi hanyň uly ogly Berdimyrat han egni ýüpek donly, eli ýalaňaç gylyçly galanyň hemme ýerine, öň hatarlardaky mergenleriň arasyna aýlanyp çykdy.

— Allanyň dabaraly güni ýetip gelýär — diýip, ol aýdýardy. — Ol güni garşylamak, öňem telim gezek toý edişimiz ýaly, toý etmek gerek. Alla bizdendir. Ýeňsek, bize uly şöhrat garaşýar, ölsek — jennet. Şatlykly ýylgyryp, ýalaw ýaly gylyjymyzy syrpy, duşmanyň üstüne şir kimin topulalyň. Mert boluň. Yza çekilmek ýok, rehim-şepagatam ýok. Ölmek üçin şu günden, şu günlerden, öňdäki şol aýgytly günden gowy gün ýokdur!

Aýgytly günler golaýlaşýardy... Açyk howaly günün ir säheri ýadyma düşýär. Aýmançalaryň birinde Gönübek bir topar aksakgallary hem dostlaryny daşyna üýşürip otyrды. Ol öten agşam düýş görendigini gürrüň berýärdi. Düýşünde Gönübek ak çus eşejigini çapdyryp, günorta-gündogara tarap barýarmyş. Öňünde-de bir telär garalyp görünýärmiş. Eşejik ýüzüniň ugruna şol teläriň üstünden uranmyş, ol hiç zat bolmadyk ýaly ýoluny dowam etdirenmiş, Gönübek bolsa ýykyланмыş...

Kim meniň bu düýşümi ýorup berjek? — diýip, Amangeldi göni oturanlara ýüzlendi. Hemme kişi sesini çykarman dymyp otyrды. Onsoň Gönübek özüniň iň ýakyn dostlarynyň birine ýüzlendi hem onuň öz düýşüni ýorup bermegini haýyş etdi.

— Isleseň ýoraýaryn — diýip, dosty jogap berdi. — Ýorup bilerin...

— Gaty çynym bilen haýyş edýän — diýip, Gönübek janlandy.

— Bu gezek ruslar bizi ýeňip bilenok — diýip, dosty düýşi ýorup başlady. — Ýöne, Gönübek, sen ölýänsiň...

— Ylahy omyn! — diýip, Gönübek sakgalyny sypap oturyşyna üç gezek gaýtalady. — Sen bu düýşüň ýorgudyny bölek-bölek düşündir — diýip, ol soňra dostuna ýüzlendi.

— Ol çusja kiçijik eşeg-ä biz — diýip, dosty jogap berdi. — Sen halkyň sylagly adamy, onuň aýdymçysy, biziň durmuşymyzyň ruhy daýanjy, şonuň üçinem ol eşegi sen münüp barýarsyň. Seniň münüp barýan eşegiň üstünden uran teläri bolsa biziň üstümize gelýän hem ýolumyzda keserip duran ruslar. Eşegiň teläriň üstünden urmagy bolsa önümizde duran aýgytly çaknyşyk. Eşegiň hiç zat bolman öz ýoluna gidibermeginden görnüşi ýaly, biz önümizde duran päsgelçiligi ýeňip geçýäris. Seniň ýykylyp galmagyň bolsa, äşgär zat, biz soňky ýolumyzy sensiz dowam etmeli bolýas — diýip, dosty düýşüň ýorgudyny tamamlady.

— Ylahy omyn! — diýip, Gönübek ýene üç gezek gaýtalady, ýene sakgalyny sypady.

Oturandar düýşüň beýle ýorgudyndan nägile boldular, heý, şeýle günlerde hem şeýle zatlary aýtmak bolarmy?! Ýöne Gönübegiň özi welin bu ýorgutdan kanagatlandy.

— Şundan gowy, şundan dogry ýorgut ýok, bolubam bilmez, men başga ýorgudy islämogam — diýip, ol aýtdy.

Şondan soň üç-dört gün geçdi. Hemme zat ruslaryň bu gün-erte galanyň üstüne döküljekliginden habar berýärdi. Olardan öňürtmek kararyna gelindi. Daň bilen hemmämiz jem bolup hüjüme geçmegi, birden ruslar gala goragsyz tarapdan hüjüm edäýende gaýtawul berer ýaly, galada diňe az sanlyja adam galdyrmagy şertleşdik. Ir agşamdan başlap, uzak gijesi bilen taýýarlyk görüldi. Kim gylyjyny çalýardy, kim taýagyň ujuna gyrkylyk

berkidip alıardı, kim pyagyny alıardı, kim gyssagarada ok guýýardı, kim dări taýýarlaýardı. Daňa golaý galanyň diwarynyň daş ýüzündäki käliň içinde ýer-jaý ýokdy, nökerlerden ýaňa hyryn-dykyndy. Şertli alamata eýerip, hemme kişi «Alla!» diýip, duşmanyň üstüne topulmalydy. Hemme kişi howsala bilen garaşýardy. Säheriň sergin şemaly öwsüp başlanam bolsa, entek garaňkydy... Ahyry ýiti sykylyk ýaňlandy. «Al-la-a-a! Al-la!» diýen sesler münlere gursakdan dyňzap ykdy. Gijäniň dartgynly ümsümligini ýaňlandyryp, sansyz gykylyk-galmagal uzaklara ýaýrap gitdi. Aýagy ýalaňaç, köýneginiň yeňi, balagynyň gonjy çermelgi mähelle gara ergin bolup ruslara tarap eňip ugrady, nämälim garaňkylyga, syrly garaňkylyga siňip gitdi. Yzy üzülmän, topar-topar bolnup gygyrylýan «Al-la-a-a!» diýen zowwam sesler atyşygyň paýyrdysy bilen goşulyşyp başlady. Uzalyp gidýän duşman garymlary şol pursatyň özünde tüpeňlerden hem mitralezleriň agzyndan ykýan otdan ýaňa ýagtylyp gitdi. Başagaýlyk, başly-baratlyk bilen atýardylar. Toplar dymýardy. Nökerler gidip baryşlaryna ýykylýardylar. Kim sessiz-üýnsüz ýykylýardy, kim «oh!» diýýärdi, kim «ah!» diýýärdi, kim süýkdürip gygyrýardy, çirkin gygyryp ýykylýanlaram bardy. Daş-töwerek ýykylýan nökerden doludy. Kimiň ýykylanyny, nädip ýykylanyny, ýaralanyp ýa-da ölüp ýykylanyny seljerer ýaly dälidi.

Aman galanlar öňe ylgaýardylar. Yzdan gelýänler ölenleriň jesedine, ýaralylara büdäp ýykylýardylar, ýerlerinden turup, ýene öňe ylgamagyny dowam edýärdiler.

Ýolda ýykylanlar gaty köp boldy. Ýekeje ok hem boş geenok diýen ýalydy, sebäbi gaty üýşmek bolnup ozulypdy, märeke hem inine ýaýrandy, hem öňi-ardy ýokdy. Ylgap barýan adamlaryň ok degip ýykylýany köp bolansoň, olaryň hatarlary barha

seýrekleýärdi. Käýerlerde atyşyk kesilipdi, adamlaryň gykylygy, ýaraglaryň jarkyldysy, sögünç, nagra eşidilýärdi, bu biziňkileriň duşmanyň üstüne ýetendiginiň hem çapyp başlandygynyň alamatydy. Basym garymyň uzaboýuna atyşyk kesildi, hemme ýerde türkmenleriň sesleri eşidilýärdi, käte olaryň sesine ruslaryň düşnüksiz gykylygy hem goşulýardy. Garymlardaky mergenleriň birentegi çapyldy, birentegi ýaragyny taşlap gaçyp gitdi. Göze görnüp gaçýanlaryň yzyndan kowýardylar. Adamlaryň köpüsi garymlarda güýmenip galdy, olar ýarag, ok gözleýärdiler, ölenleriň aýakgaplaryny çykaryp alýardylar. Daş-töwerek ölülerden, ýaralylardan leýis bolup ýatyrdy, öli, ýaraly ruslar, türkmenler, iňňildi, — bu zatlaryň hemmesi jemlenip tamamlanyp barýan gijäniň alagaraňkysyna duwlanan aýylganç kartinany emele getirýärdi. Käbir adamlaryň sudury bir eýläk, bir beýläk ylgaýardy, birnäçeler bolsa gala tarap eňipdiler. Rus lagerinde nirelerdedir bir ýerlerde howsalaly gykylyk, düşnüksiz sesler eşidilýärdi. Aradan birneme wagt geçenden soň, ruslar tarapyndan ýene atyşyk başlandy, ýöne indi ol ullakan zeper ýetirip bilenokdy.

Howa ýagtylyp başlady. Hemme zat aýyl-saýyl boldy. Ruslar diňe mergenleriň seýrek hataryny galdyryp, garankynyň içinde gaty yza çekilipdirler. Biziňkileriň köpüsi gala tarap dolandylar. Kim olja alan ýaragyny getirýärdi, kim öleniň jesedini, kim ýaralyny alyp gelyärdi, käbirleri bolsa hiç sebäp ýok ýerinden yzyna dolanypdy. Garymlaryň içi öldürilen rus soldatlaryndan doludy. Kimiň kelle çanagy pytradylypdyr, kimiň garny silkilipdir, kimiň eli ýok. Özem her hili ýagdaýda ýatýrlar, hemmesiniň diýen ýalam egin-eşiği sypyrylygydy. Türkmenleriňem jesedi dürli ýagdaýda sergi bolup ýatyrdy: kim ýüzin ýatyrdy, kim ýüplük ýaly süýnüp ýatyrdy, kim gapdalyna gysaryp ýatyrdy. Haýsy ýanyňa

seretseň, gan yzy bolup durdy.

Biziňkileriň jesetleriniň bir bölegi gije gala äkidilipdi, bir bölegi, has dogrusy, köpüsi henizem ýygналman ýatyrdy. Ýatanlaryň birnäçesinde henizem dirilik alamaty bardy. Jesetleri hem ýaralylary ýygnamak dowam etdirildi. Basym söweş meýdany bütinleý arassalandy. Mergenler garymlara ýeke-ýekeden hem top tutup gelip başladylar. Olaryň birnäçesiniň elinde berdankasy bardy, batyr ýigitler olja alan ýaragyny ogluna, doganyňa ýa-da başga bir ýakyn adamyna beripdiler. Olaryň köpüsiniň bolsa hyrlysy bardy. Galanyň bir ol ýerinden, bir bu ýerinden biziň atlylarymyz çykyp başlady hem dürli tarapdan duşman sapyna tarap süýşüp ugrady. Uzakdan topar tutuşyp duran atly kazaklar hem görünýärdi. Toplardan ok atylýp başlandy. Top oklarynyň birnäçesi galanyň içine ýa-da golaýyna düşýärdi, birnäçesi garymlara düşýärdi.

Daş-töwerek hereketden doludy. Biziň atlylarymyz kazaklaryň yzyndan kowup gitdiler, pyýada mergenleriň oduna sezewar bolubam yzlaryna gaçdylar. Gunortanlar atly ýigitleriň bir topary dolanyp geldi. Olar atly kazaklaryň yzyndan kowandyklaryny, kazaklaryň baştutanynyň hem türkmenigini gürrüň berdiler. Şol türkmeniň gaçyp barýarka zyňan zady diýip, bir bölejik kagyzy berdiler. Ruslaryň häli-şindi diýen ýaly dürli kagyzlary taşlap durandygyny, ol hatlarda bolsa uruşman boýun egmegiň teklipl edilýändigini aýtmak gerek. Ol hatlar haýbat atmak bilen tamamlanýardy.

Bir ýerden sowatly adam tapyp getirdiler. Ol hat Musa handan eken. Ol hatynda ruslaryň şu gün aýgtyly hüjüme geçmegi ýüreklerine düwendigini, şonuň üçinem söweşe taýýar bolup durmagy maslahat berýärdi. Hatyň mazmuny galadaky ähli

adamlara, galanyň diwarynyň daş ýüzündäki mergenlere ýetirildi.

Şehit ölenleri ýuwup-artyp oturman, geými bilen jaýlaýmaly bolansoň, bu iş aňsatlaşýardy, şonuň üçinem aradan kän wagt geçmänkä, jaýlanmadyk ýekeje jesedem galmady. Gaty köp ýaralylar tümlerde hem öýlerde iňleşip ýatyrdylar. Aýallary hem garyndaşlary olaryň daşynda pelesañ kakýardylar. Ýöne hekimden, дәри-dermandan peýda ýokdy, hemme zat bedeniň düşen ýaradydam edip biljegine-bilmejegine, ýaranyň agyrlygyna ýa-da ýeňilligine, ok ýarasydygyna ýa-da naýza ýarasydygyna baglydy. Kysmaty dolan bolsa öler, ýogsa-da diri galar diýip, adamlar öz-özlerini köşeşdirýärdiler, umyt edýärdiler. Adamyň sanalgysy dolmadyk bolsa, дәри-dermanam häki bir sebäpdir, kazasy dolan bolsa-da дәри-dermandanam peýda bolmaz diýýärdiler.

Toplaryň hem tüpeňleriň atylyşy güýçlenip başlady. Uzakdan görünýän gaýda-gaýmalaşyk, ön hatardaky mergenleriň hatarlarynyň gürelmegi Musa hanyň duýduryşynyň dogrudygyny tassyklaýardy. Dolanyp gelen atly ýigitlerem ruslaryň söweşe taýýarlyk görýändigini tassykladylar. Ähli mergenleri galadan daşary çykaryp, amatly ýerlerde ýerleşdirmek, men diýen mergenleri saýlap almak kararyna gelindi.

Her zada garaşybermeli pursat geldi. Mergenleriň ýerleşen ýerine suw, azyk eltip gelen adamlar ruslaryň adatdan daşary güýçli ot sowurýandygyny, mergenleriň köp ýitgi çekýändigini habar berdiler. Goşmaça güýç gerekdigini, sebäbi ruslaryň güýçlerini jemläp, barha öňe omzaýandyklaryny aýtdylar. Biziň mergenlerimiziň oky olara ýetmänsoň, olar arkaýyn hereket edýärmişler. Diňe olaryň käbiri biziň berdankalarymyzyň okundan heläk bolýarmyş, ýöne berdanka bizde juda azdy.

Mergenler hem söweşe döwtalap beýleki adamlar topar-topar bolup ýa-da ýekelikde öz saýlap alan ýerlerine gidýärdiler. Galada diňe sowuk ýaragly adamlar galdylar. Olara biziň mergenlerimize kömek gerek bolaýan halatynda galanyň diwarlarynyň daş ýüzündäki käliň içinde häzir bolmak tabşyryldy.

Biz dessine özümiziň ýeke-täk topumyzy Dinlidepäniň üstüne çykarmak bilen bolduk. Birnäçe top okuny guýan Abdylla ussa topy atmaga taýynlanyp başlady. Biz gaty käp adam bolup, bilesigelijilik bilen topuň atylyşyna syn etmek üçin depäniň üstüne çykdyk. Mazaly taýýarlanandan soň, nyşana alyp, Abdylla ussa topy güwledip goýberdi. Dürli tarapdan «Ja-an! Ja-an!» diýen sesler ýaňlandy. Topuň nilinden çykýan goýy tüsse daş-töweregi gabsap aldy. Tüsse dargaşansoň, Abdylla ussa ony ikinji gezek atmaga taýýarlanyp başlady. Ýene-de şol öňki gümmürdi, ýene-de şol öňki tüsse, ýene-de şol öňki begençli sesler.

Ruslar agyr märekäniň depäniň üstünde üýşmek bolup duranyny görüp, bize tarap birnäçe top okuny gönderdi. Top oklary biziň golaýjagymyzda ýaryldy, onsoň biz dargamaga mejbur bolduk. Diňe Abdyllanyň ýeke özi atmagyny dowam etdirmäge synandy. Ýöne mergenleriň ýatan yerinden bir adam Abdylla ussa top atmasyn diýen haýyş bilen geldi, sebäbi onuň oklary zordan mergenleriň üstaşyr geçýärmiş, olar özümiziňkiler üçin howplumyş, ruslara edip bilýän zady ýokmuş. Dogrudanam, top okunyň atylyp barşyny-da synlap durmalydy, onuň öňünden sowlubam ýetişmek mümkindi! Biz topumyzdan köp zada garaşýardy, ýöne ony ulanyşymyz şunuň bilen tamamlandy. Ol top soň-soňlaram depäniň üstünde idi-yssywatsyz uzak wagtlap ýatdy. Öň hatarlardaky mergenler biri-birinden eýmenç habarlar getirýärdiler. Uly ýitgiler çekýändigimizi, ruslaryň uly güýçleriniň

barha golaýlaşýandygyny, ýagdaýyň bütinleý üýtgäýmeginiň äşgär bolup ugrandygyny aýdýardylar.

Günortana golaý tüpeňlerden hem toplardan ok atylyşy ýetjek derejesine ýetdi. Mergenler bilen galanyň aralygynda biziň mergenleriň ýatan ýerine gelýärkä ýa-da ol ýerden barýarka ok degen adamlarymyzyň jesetleri görünýärdi. Aýallar, çagalar hem gojalar: «Yslama kuwwat ber!» «Ýa hudaý!» diýşip, allaha ýalbarýardylar. Käbir aýallar arkalaryna suwly meşik ýa-da çörekli torba alyp, galadan garymlara tarap ylgaýardylar. Ok olary hem aýap durmaýardy. Birnäçeleri bolsa sag-aman yzyna dolanyp gelýärdi.

Günortandan soň top atylyşy has güýçlenip, tüpeň atylyşy birneme kiplarlady. Birdenem garaşylan durka «Ura-a-a! Ura-a-a-a!» diýen sesler howany ýaňlandyryp gitdi. Ruslar naýzalaryny gezäp topuldylar. Biziňkilerem «Al-la-a-a!» diýip, källerden hem çöketlerden çykyp öňe eňdiler. «Ura!» hem «Alla!» diýen sesler goşulýşyp, güwläp durdy, ýarylýan granatlaryň sesi hem şol güwwüldä goşulyp gidýärdi. Biziňkiler ylgap ýetýänçäler, ruslar biziň mergenlerimiziň ep-esli bölegini paýhynladylar hem garymlary eýelediler. Mergenleriň bir bölegi gala tarap gaçyp gaýtdy. Ruslar ýakyn aralykdan biziň topar tutup barýan adamlarymyzyň üstüne ajal oduny ýagdyrdylar. Şol «alla!» hem «ura!» diýen sesler henizem howany dolduryp durdy. Biziň hatarlarymyz seýrekleýärdi. Biziň hüjüme geçen adamlarymyz bilen mergenleriň pozisiýalaryndan gaçyp gelýän adamlar garyşanda, aljyraňlylyk başlandy. Biziňkileriň bir bölegi ruslaryň üstüne ylgamagyny dowam etdirdi, bir bölegi ýaýdanyp aýak çeken ýaly boldy.

Gönübek hem hüjüme barýanlaryň arasyndady. Ruslar biziňkileriň aljyraňa düşenini görüp, garymlardan ylgap çykdylar-da, olaryň üstüne eňdiler. Alla!.. Ura!.. Alla!-. Ura!.. Günün günortany ruslar bilen türkmenler döwüş gurup başladylar. Biri çapýardy, biri sançýardy, biri atýardy. Şakyrdy, düňküldi, goh, gümmürdi, çirkin sesler, iňňildi dynman ýaňlanýardy, niräňe baksañ, gan akýardy, ruslaryň hem türkmenleriň jesetleri çasyp ýatyrdy, türkmenleriňki köpdi... Ruslaryň sany barha artýardy, yzdan çaltlyk bilen täze güýçler gelip ýetişýärdi. Top hem tüpeň atylyşy ýetjek derejesine ýetipdi, bütin dünýä elhenç gümmürdä gaplanyp duran ýalydy. Biziň hatarlarymyza aljyraňlylyk aralaşypdy, ruslaryň bolsa ruhy göterilen ýaly bolupdy. Biziň käbir adamlarymyz yzlaryna gaçyp başladylar. Ruslaryň gykylygy has güýçlendi. Gala tarap gaçýanlaryň sany barha artýardy. Ruslaryň yzyndan kömege gelenler öň hatardakylar bilen goşulyşdylar. Sähel salymdan soň hemme kişiniň ýüzi gala tarap öwrüldi. Öňden kä onda, kä munda ýykylanlaryny taşlap, türkmenler gaçyp barýardylar, yzlaryndan bolsa üstünlikden gylaw alan ruslar arany ýygryp gelýärdiler. Indi diňe «Ura!» diýen sesler eşidilýärdi... Ruslaryň hemmesi duran-duran ýerinden, dürli aralykdan gala tarap eňipdiler. Biziň heläk boljagymyz iki uçsuzdy. Aýry-aýry adamlar, aksakgallar näçe gygyrsalaram, gaçyp gelýän mähelläni yzyna dolap biler ýaly däldi. Ruslaryň ýeňşi äşgär boldy.

Giden meýdan dürli ýagdaýda ýatan maslykdan doludy, aňyrrakda rus hem türkmen maslyklary garym-gatym ýatyrdy, galanyň diwarlaryna golaýlaşdygyça, diňe türkmenleriň maslyklary ýatyrdy. Gala gaty golaý galypdy. Ruslar biziňkiler bilen bile gala kürsäp uraýjak ýalydy. Galanyň içindäki başagaýlyk

gaty uludy. «Näme üçin siz bizi bu ýere ýygnadyňyz?», «Näme üçin kelläňize telpek geýip, sakgalyňzy ösdürip ýörsüňiz?», «Namartlar!» diýip, üýtgeşik howsala düşen aýallar gygyryşýardylar. Käbirleri bolsa başlaryndan sypyryp alan gyňaçlaryny galgadyp, «Biziň arkamyzda gizleniň!» diýip gygyrýardy. Köp aýallar gaçyp gelýänleriň önünden çykmak üçin ylgadylar.

Ahyrky pursat golaýlap gelýärdi. Galada gaçyp gelýänleriň ön hatary ön bu ýerde duran adamlar bilen gatyşdy. Adamlar uly basga düşüpdiler. Gykylyk, agy-nala, aljyraňly urunma, çagalaryň agysy... «Ýör, ýör! Alla, haýda, durma... Alla-a-a» diýen sesler eşidilýärdi. Gykylyk-galmağal artdy, birdenem garaşylan durka märeke özleriniňkiniň hem ruslaryň önünden ylgady. Öňe hem-yza ylgaýanlaryň tolkuny sepleşdi, türkmenleriň mähellesi artdy. Sähel pursat ýaýdanyp aýak çekdiler... Aýallar ýaglyklaryny galgadyp gygyryşýardylar... «Al-la-a!.. Ura-a-a! Al-la-a!»... Ýene-de bar märeke ruslaryň üstüne eňdi. Zor salnysy şeýle bir güýçlüdi, öňe eňenleriň sany şeýle bir köpdü, ruslar agyr märekäniň arasyna çümüp gitdi. Olaryň köpüsi çapylyp taşlandy, sähel bölegi yzyna gaçdy. Indi ters ugra ylgaýardylar, ylgaýanlaryň tertibem öňkiniň tersinedi, — öňden ruslar, yzdan türkmenler barýardylar. Gaçyp barýan ruslaryň sany artýardy, sebäbi olara kömege gelýän täze güýçlerem goşulyşyp yzyna gaçýardy. «Alla!» diýen sesler güýçli ýaňlanýardy, «Ura!» sesleri ysgynsyz eşidilýärdi. Sähel salymdan soň bolsa «Ura!» sesleriniň eşidilişi düýbünden kesildi. Türkmenleriň maslygynyň, ruslaryň hem türkmenleriň maslygynyň, diňe ruslaryň maslygynyň üstünden geçip, agyr mähelle öňe süýşüp barýardy, birileri kowýardylar, beýlekileri janyny halas etmek üçin gaçýardylar. Toplardan ok atylmasy kesildi. Onda-munda ruslary kowup

barýan atly toparlarymyz görnüp başlady. Kazaklaryň olaryň önünde durjak bolmak synanyşygy netijesiz boldy. Ruslaryň hatarlary çagşap başlady. Biziň ýeňşimiz äşgär görnüp durdy. Ruslaryň maslyklarynyň sany barha artýardy. Gaçyp barýanlaryň söbügini sydyrdyp, baryny gyryp gutarmagam mümkindi. Alysdaaky artilleriýa pozisiýasyny taşlap gitmek bilendi. Ruslar galanja güýçlerinden mergenleriň hataryny düzüp, daýanç edinmekçi boldular. Biziňkileriň bir topary ruslaryň taşlap giden ýaraglaryny, okly peşenlerini ýygnap, yza galdy.

Gün ýaşara golaýlap barýardy. Adamlar halys tapdan düşüp diler. Kowup barýanlaryň sany ilki birnäçe ýüze, soňra birnäçe onluga çenli azaldy. Garaňky düşüp başlady. Kowgy bes edildi. Atyşyk sesi düýbünden eşidilmeýärdi. Alagaraňkyda üýşüşip oturan adamlar, yzyna ýöreşip gelýänler, meýdanda alakjap, rus maslyklaryny sermeşdirip ýörenler görünýärdi. Kä ondan, kä mundan ýaralylaryň iňňildisi eşidilýärdi. Meýdanda ýakyn adamlarynyň jesedini gözläp ýören aýallaram peýda boldy, olar diri galanlara gözün aýdyň diýýärdiler. Adamlar biri-birleriniň atlaryny tutup gygyrysýardylar, diri galanlary tükelleýärdiler. Ölenleriň jesedini, ýaralylary göterip, topar tutup gala tarap barýan adamlaryň sudury garalyp görünýärdi. Meýdanyň içindäki hereket uzakly gije hem kesilmedi. Söweşe gatnaşanlar gala dolanyp gelýärdiler, aýallardyr jesetleri hem ýaralylary ýygnamak üçin bellenen adamlar bolsa galadan çykyşyp barýardylar. Ertire çenli çukura zada gaçyp ýa-da ruslaryň jesetleriniň astyna düşüp galan birlän-ikilän adam bolaýmasa, meýdanda biziňkileriň ýygnałmadyk jesedi galmandy. Öldürilen soldatlar bolsa bütin töwerekde serlişip ýatyrdy.

Gijäni garaşyp geçirdik. Diňe ertir ir bilen ruslaryň galanja

güýçlerini alyp gidendikleri hakydaky habary eşidenimizden soň ýeňendigimize çynymyz bilen begendik. Birek-biregi gutlamak, çäksiz begenç, çekilen köp pidalaryň yzasy — hemme zat garym-gatymdy, galany goraýjylar şeýle alasarmyk hem çapraz duýgulary başdan geçirýärdiler. Atlylar ir bilen topar tutup, yza çekilýän ruslaryň yzyndan olja üçin ugradylar. Hut şol gününň özünde ýene-de şol Musa handan täze habar alyndy. Ruslar bütinleý gitmegi ýüreklerine düwüpdirler. Bu habary eşidenlerinden soň, atylaryň täze toparlary gaýdyp barýan ruslaryň yzyndan gitdiler. Ygtyýar olaryň özündedi, näme etseler edibermelidiler, ýöne ruslara zeper ýetirseler bolýardy.

Soň diri galanlaryň gürrüňlerinden mälim bolşuna görä, Gönübek ýaragsyz eken, özem mergenlere kömek bermäge topulan ilkinji toparyň arasynda eken. Şol wagt hem ýagdaý bütinleý özgerýär. Ruslaryň güýjüniň agdyklygy äşgär bolýar. Türkmenler yza gaçyp başlanlarynda Gönübek olary mertlige, gaýduwsyzlyga çagyrypdyr. Ýöne onuň töwellasy, ýalbar-ýakary netije bermändir. Gönübek:

— Duşmanyň gala girenini hem haram eli bilen biziň maşgalalarymyza batyranyňy bir görmäýin! — diýipdir-de, aýak çekipdir, teýim edipdir, dyzyna çöküp, kyblasyny garap oturyşyna kelemesini öwürpdir. Biz derbi-dagyn edilen ruslary kowup barýarkak, onuň jesedi şol oturan ýerinde, şol maňlaýyny ýere degrip ýatyşyna ýatan eken. Görgüli gürrüňsiz biziň işimiz gaýtdy hasap edipdir, şonuň üçinem iň soňky aýylanç çözgüdi, ruslaryň gala girenini görmek islemändir. Ony şol ýatan ýerinde jaýlamak kararyna gelindi, şeýle-de edildi. Şeýdip, onuň gören düýşi, onuň ýorgudy oraşan bolup çykdy.

Şehit bolanlaryňam, ýaralananlaryňam sany biçak kändi. Ýeňiş bize juda gymmat düşdi. Ölenleriň arasynda Berdimyrat han (Dislidepäniň ýapgydynda jaýlandy), Dykma serdaryň ogly Hanberdi serdar bardy. Şehit bolanlaryň hemmesiniň adyny ýekeme-ýeke sanap çykmak mümkin däl, olaryň hemmesi watany, dini hem maşgalasyny gorap wepat boldy.

Gönübeğiň ölümi onuň nähili adamlygynyň, türkmençilige nähili ynanýandygynyň aýdyň subutnamasydyr. Onuň ölümi hem gazanan ýeňşimiz bilen biz täze ýola gadam basdyk, şol gün biziň erkana hem öz-özümüzden göwnümüz hoş durmuşymyzyň iň soňky günü boldy. Ondan soň tragiki täze durmuş başlandy.

Şondan soň ikinji, üçünji gün duşmany ahyryna çenli mynjyratmak üçin agyr atly goşun ibermek kararyna gelindi. Kiçijik atly toparlar ruslaryň transportundan käbir zatlary basyp almagy başarypdylar, kazaklar bilen ownuk çaknyşyklara giripdiler, ýitgi çekselerem, ruslara ujypsyzja zeper ýetirip bilipdiler. Ruslar galan güýçlerini tertibe salypdylar, şeýle ýagdaýda hem iňňän seresaplylyk bilen yza çekilmeklerini dowam etdirýärdiler.

Müň ýaryma golaý atly ruslaryň yzyndan kowgy gitdi. Bu güýçlere hem ruslara ullakan zarba urmak başartmandy, diňe kerwenleri talamak, üzülip galan kiçijik kazak toparlaryny ýok etmek bilen çäklenipdiler. Ruslary gözünden ýitirmän, olara uly wehim salyp, bu atly otrýad olary Gyzyarbada çenli «ugratdy». Ruslar ondan aňrylygyna gitdiler. Mundan aňryk olaryň yzyna düşmek bes edildi. Käbir batyr ýigitler kiçijik toparlar bolup, ondanam aňryk gitdiler.

Gyzyarbadyň golaýynda kazaklar bilen bolan bir çaknyşykda birnäçe kazak bilen birlikde olaryň ýolbeledi türkmen Moladünäder hem ýesir düşüpdir. Kazaklary şol ýeriň özünde öl-

düripdirler, Düñderi bolsa Gyzylarbada alyp gelipdirler. Onuñ kimdigini tananlaryndan soñ, onuñ üçin «dowzahy şu dünýe-de ýasamaly» edipdirler. Ullakan tamdyrda ot ýakypdyrlar-da, Molladüñderi baş-aşaklygyna oduñ içine taşlapdyrlar. Şeýdip diñe dönüklük eden, ruslara satylan hem özüniñkileri ruslara satan haýyny oda ýakypdyrlar.

Otrýadlar gala dolanyp geldiler. Galanyñ diwarlarynyñ beýikligini hem galyňlygyny doly gurup gutarmaklyk karar edildi. Gum içinden täze maşgalalar göçüp gelip başlady. Ýaralylaryñ gutulany gutuldy, öleni öldi.

Marydan Nurberdi han gaýdyp geldi. Ol biziñ urşumyzyñ bütin dowamynda syrkaw ýatypdy. Nurberdi han Berdimyrat hanyñ wepat bolanlygyna gaty begenýänligini mälim etdi.

— Ähli adamlar üçin şeýle agyr günde men pida çekmedik bolsam, bu meniñ üçin ullakan masgaraçylyk bolardy — diýdi. — Gönübeğiñ ölümi maña has agyr degdi. Bu biziñ üçin orny dolmajak ýitgidir. Başga Gönübek dünýä inmez.

Diñe gazanylan ýeñşiñ iñňän möhümligine akyl ýetirilmegi çekilen uly ýitgileriñ yzasyny az-kem gowşadýardy. Han tutuş gala aýlanyp çykdy, galany goraýjylaryñ hemmesiniñ ýanyna bardy, diri galanlary ýeñiş bilen gutlady, ölenleriñ jaýynyñ jennet bolmagyny arzuw etdi.

Nurberdi han az sanly aksakgallaryñ gizlin maslahatynda mundan beýläk näme etmelidigi hakdaky meseläni gozgady. Garşylyk görkezmegiñ kynlygy, çekilen ýitgileriñ möçberiniñ ummasyzdygy aýan boldy. Orazmämmet han bilen Atalyk parahatçylykly gepleşiklere girişmek hakdaky öñki pikirlerini gaýtaladylar. Göreşi dowam etdirmegiñ tarapdarlary hem boldy.

Halk köpçüliginiň arasynda hiç hili gürrüň geçirmän, bir howa garaşmak kararyna gelindi. Ruslar gidip, dolanyp gelmeseler, onda ýagdaý öňküligine galýar, eger ruslar täze güýç toplan gaýdyp geläýselerem, «halkyň arkasyndan» olar bilen gepleşiklere başlamaly, göreş ýagdaýynda iň gowy şertleri goýmagy gazanjak bolmaly diýdiler. Hiç hili birtaraplaýyn gepleşikleri geçirmeli däl edildi. Halkyň söweş ruhuny goldamaly, gepleşikleri Nurberdi han alyp barmaly edildi. Kabul edilen bu karary pugta gizlin saklamaly diýen netijä gelindi.

Bu pikire hötjetlik bilen garşy çykan, hiç bir zada garamazdan göreşi dowam etdirmegi talap eden käbir aksakgallaram boldy. Nurberdi han olara:

— Görübereris — diýip jogap berdi, şunuň bilenem maslahat tamamlandy.

Urşuň tarapdarlary hem, uruşmaga garşy bolýanlaram hany öz tarapdary hasaplaýardy, iki tarap hem oňa uly umyt baglaýardy, onuň at-abraýyna bil baglaýardy, onuň at-abraýy dürli pikir edýän adamlary hanyň zerur hasap eden bir kararyna getirmeli diýip hasap edýärdi.

Gündizlerine-de, gijelerine-de adamlar galanyň bir o ýerine, bir bu ýerine ýygnanýardylar, hemme kişi gürrüň berýärdi, hemme kişi diň salýardy. Bolup geçen wakalar entek juda täzedi hem özüniň garaşylmadyk netijesi babatda beýik mana eýedi. Bütün sähra, ähli goňşy ýurtlara biziň ruslar bilen uruşda gazanan ýeňşimiz hakdaky habar ýaýrapdy, biziň ýeňşimiz bolşundanam has ulaldylyp görkezilýärdi. Bu zatlaryň hemmesi entek uruşda bolup görmedik adamlary, bagty getirip aman galan adamlary, şeýle hem tä Mara çenli biziň ähli garyndaşlarymyzy göreşe galkyndyrýardy.

Basym Nurberdi han öldi, ony ruslaryň iberen adamlary awy berip öldürdiler. Umuman, ruslar şowsuzlyga uçranlaryndan soň, parslardan, özbeklerden, tatarlardan hem başgalardan biziň aramyza öz jansyzlaryny iberip durýardylar. Nurberdi hanyň ölmegi bilen Ahaly goramakda hem il-gün hakda alada etmekde uly at-abraý gazanan adamdan mahrum bolundy. Tähran bilen Buhara ony Ahalyň hakyky hany diýip ykrar edipdi. Ony köpçülik birnäçe gezek han saýlapdy, birnäçe gezek hanlykdan kowupdy, ýöne şonda-da ony hemişe hormatlaýardylar hem ykrar edýärdiler. Bizi soňky başymyza düşen keç ykbaldan diňe ol gorap saklap biljekdi, onuň diýenine däl diýip biljek adam ýokdy. Orazmämmet han bilen Atalyk ruslar bilen parahatçylykly gatnaşyklary ýola goýmaga ýene synanyşyk edende welin, öňki garşylyklar ýene gaýtalanypdy. Gala gutarnykly ýumrulanda, ol uzak wagtlap gabalanda hem hüjüme geçilmezinden ozal galanyň diwarynyň esli bölegi partladylanda Orazmämmet han, Kerimberdi işan, Hanmämmet atalyk wepat boldy.

* * *

Aradan köp ýyllar geçensoň, 1900-nji ýyllar töwereginde Zakaspi oblastynyň naçalnigi hem goşun komanduýuşisi general Kuropatkin adatyňa görä obalara aýlanyp ýörkä, bir goja bilen gürrüňdeş bolup, ondan:

— Gökdepäniň diwarlarynyň eteginde näçe türkmen gyryldy? — diýip sorapdyr.

— Üç — diýip, goja jogap beripdir. General gaýtalap soranda, goja ýene öňküsi ýaly:

— Üç — diýip jogap beripdir.

Kuropatkin goja öz soragyna düşüňän dälde öýdüpdir, di-

ňe ruslaryň özüniň baş müňden gowrak wepat bolan türkmeni jaýlandygyny, özüniň gala alnanda öldürilen türkmenleriň takmynan sanyny bilmek isleýändigini aýdypdyr. Goja edil öňküsi ýaly:

— Üç — diýip gaýtalapdyr. Gürründeşiniň alasarmyk ýagdaýda galandygyny duýan goja soňra dilmaja ýüzlenip şeýle diýipdir. — Sen ýanarala aýt, men onuň soragyna düşünýäriň, ol ýere duwlanan ähli adamlaryň umumy sany hakda aýdýar. Wepat bolan gaty köp adamyň jaýlanandygy hak, ýöne heleýlerimiz olary hut şol günüň ertesi dogurdylar. Meniň gürrüňini edýän üç adamym bolsa ýok, hiç wagt bolmazam.

— Ol üç adam kim?

— Amangeldi göni, N. bilen N.